

TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI

BELLE TEN

1 9 5 8

ANADOLU AĞIZLARINDA İÇSES ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

A. CAFEROĞLU

Fizyolojik örgüden veya başka başka sebeplerden doğma bir ağız gelişmesi olan içsesteki ünsüzler benzeşmesi, fonetik bir olay olduğu kadar, deyim bakımından da, oldukça sıkı bir kural özelliğini taşımaktadır. Telâffuz cihazlarına uygun kolayca istediği ve eşittiği kelimeyi kullanma yetkisinde bulunan halk, gerekince, onu evirip çevirip, kendisine elverişli bir biçime koymakta gecikmez ve anlaşmasına yarayan yeni yeni, ses toplumu vücuda getirir. İlk bakışta şursuz ve geliş güzel bir dil kabalığı sanılan bu olay, gerçekte hiç de öyle değildir; Benzeşme, ister ünlüler, ister ünsüzler için olsun, halk ağızında ve hattâ yazı dilinde bile kelime üzerinde yapılan bir ameliyata benzemektedir. Kelime bünyesinde yer alan ses toplumu, yerine göre ya birbirine benzetilir, ya da aykırılaştırılır. Her ikisi de dil için yapılması gereken birer mecburiyettir. Türk diyalektleri arasında bu kurala boyun eğmiş yazı dilleri de yoktur. Bizim yazı dilimizde bu çeşit örnekler arasında en göze çarpanı *istemek* kelimesidir. Bu kelime doğuşunda *iz-le-mek*'tir. Benzeşme yolu ile, kolaylaştırılan bir deyim haline getirilerek, *is-te-mek* şekli verilmiş ve *is-lemek*, *is-le-n-mek*, kelimelerinin hakkına tecavüz etmemek saygısıyla, dil mantıkına uyulmuş edebî bir kelime durumuna getirilmiştir. Buna benzer, benzeşme yolu ile türeme, diğer bir çok kelime üzerinde de durulabilir. Meselâ, *iskemle* kelimesi gibi. Bugün yazı dilinde kullanılan kelime, aslında *skamni* olup yarı benzeşme etkisiyle *iskemle*'ye dönmüş, fakat Vardar ağızında *iskemne* durumunu saklamıştır. Fonetik bir olayla, hiç te aykırı sayılmayan

mn > ml ameliyyesine kolayca uyuvermiştir. *Çarşı* de *çahar suy*'dan dönme bir benzeşme türemesidir.

Benzeşme çeşitleri boldur. Ben burada, ancak ilerileyici ve gerileyici yönden olmak üzere, malzemesi elimizde bulunan Anadolu ağızlarındaki, başlıca ünsüz benzeşmeleri üzerinde durdum. Bu, bazen komşu çift sesler, bazen de komşu olmayan aralıklı sesler arasında bilhassa görünür. Yarı benzeşmeler ise, yerine göre aynı kural, yerine göre, genel ses değişimleri sınırları içerisinde araştırılabilir bir durum taşımaktadır. Ona göre, yarı benzeşmeler üzerinde, azca durulmuştur. Zaman zaman bazı benzeşmeler iki dereceli bir yol tutmuş olduklarından, aykırılışma yönüne de kaçmaktadırlar. Her ikisinin de bir arada ele alınması, şüphesiz, daha verimli olabilirdi.

Ünsüzler değişmesinde olduğu gibi, ünsüz benzeşmesinde de Anadolu ağızları çok zengin bir malzemeye sahiptir. Ne yazık ki, Anadolu ağızlarının, oldukça geniş ve çeşitli bölgeleri, daha el vurulmamış bir durumda bulunmaktadır. Bu yüzden, ancak toplananlardan faydalanmak gerekti. Anadolu ağızlarına yeni yeni renkler veren ve bir dil toplumunun diyaleklerinden başka bir şey olmayan Balkan ağızlarına dair yazılmış bir iki araştırmadan faydalanabildik. Halbuki Trakya bölgesinde yerleşen göçmenlerden faydalanmak ne kadar yerinde olurdu? Türk diyalektologları ile Türk Dil Kurumunun bu yöne dikkatlerini çekmeği burada kendime bir borç bildim. Acele edilmezse, kısa bir zaman sonra, bu dil varlığımız da, benzeşme yolu ile, ağız özlüğünü, geleneklerimizi yaşatan yapı unsurlarını, birer birer, gözümüz önünde kaybedecektir. Bahusus ki, bu alan ağızlarının kırpıntıları, geniş Anadolu'nun bazı bölgelerinde, bugün bile son günlerini yaşamaktadır. Onlara destek olmak, bize düşer, inancındayım.

Kısaltmalar

Af.	— Afyon	Ağzı	Ay.	— Aydın	ağzı
Ah.	— Ahlat	„	Ayr.	— Ayrım uruğu	„
Akç.	— Akçakoca	„	Bal.	— Balıkesir	„
Alş.	— Alaşehir	„	Bar.	— Bartın	„
Ams.	— Amasya	„	Ber.	— Bergama	„
Ant.	— Antalya	„	Bol.	— Bolu	„

Bur.	— Bursa	ağızı	Mal.	— Malatya	ağızı
Çan.	— Çankırı	,,	Man.	— Manisa	,,
Çor.	— Çorum	,,	Mar.	— Maraş	,,
Den.	— Denizli	,,	Merz.	— Merzifon	,,
Din.	— Dinar	,,	Muğ.	— Muğla	,,
Div.	— Divriki	,,	Niğ.	— Niğde	,,
Dün.	— Dünbüllü uruğu	,,	Ord.	— Ordu	,,
Erc.	— Erciyas	,,	Raz.	— Razgar	,,
Esk.	— Eskişehir	,,	Saf.	— Safranbolu	,,
Gaz.	— Gaziantep	,,	Siv.	— Sivas	,,
Gir.	— Giresun	,,	Som.	— Soma	,,
İsp.	— İsparta	,,	Tav.	— Tavşanlı	,,
İz.	— İzmir	,,	Ter.	— Terekeme uruğu	,,
Kak.	— Karakoyunlu		Tm.	— Türkmen	,,
	uruğu	,,	Tok.	— Tokat	,,
Kar.	— Karamanlı	,,	Ur.	— Doğu illeri	
Karc.	— Karacasu	,,		urukları	,,
Kas.	— Kastamonu	,,	Uş.	— Uşak	,,
Kay.	— Kayseri	,,	Uzk.	— Uzunköprü	,,
Kil.	— Kilis	,,	Vakf.	— Vakfikebir	,,
Kon.	— Konya	,,	Var.	— Vardar	,,
Küt.	— Kütahya	,,	Yoz.	— Yozgat	,,

- C. I. — A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme*, I, İst. 1940.
- C. II. — A. Caferoğlu, *Anadolu dialektolojisi üzerine malzeme*, II, İst. 1941.
- C. III. — A. Caferoğlu, *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, I, T. D. K. İst. 1942.
- C. IV. — A. Caferoğlu, *Anadolu ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1943.
- C. V. — A. Caferoğlu, *Sivas ve Tokat illeri ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1944.
- C. VI. — A. Caferoğlu, *Güney-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1945.
- C. VII. — A. Caferoğlu, *Kuzey-Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*, T. D. K. İst. 1946.

- C. VIII. — *Orta-Anadolu ağızlarından derlemeler*, İst 1948.
 C. IX. — *Anadolu illeri ağızlarından derlemeler*, İst. 1951.
 E. Kar. — J. Eckmann, *Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar*, I. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, VIII, Ankara, 1950, s. 165-200.
 E. Raz. — J. Eckmann, *Razgard Türk ağzı*, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I, Ankara, 1950.
 E. Var. — J. Eckmann, *Die türkische Mundart von Warna*, Körösi Csoma Archivum, Budapest, 1941, III. Band, 2. Heft, S. 144-214.
 EAD. — A. Caferoğlu, *Eskişehir ağızları üzerine bir deneme*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, IV, sayı 1-2 İst. 1950, s. 15-33.
 G. — F. Giese, *Materialien zur Kenntnis des Anadolischen Türkischen*, Halle, 1907.
 K. — Zeynep Korkmaz, *Güney-Batı Anadolu ağızları, ses b ilgisi (fonetik)*, Ankara, 1956.
 Kow. — T. Kowalski, *Osmanisch-Türkische Dialekte*, Encyclope'die de l'İslâm, IV, 1931, s. 991-1011.
 R. I. — *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anadolien*, I. Sivas vil. Helsingforsiae, 1933.
 R. II. — *Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien*, II, Yozgat vil. Helsingforsiac, 1935.

Tezler [mezuniyet]

- Div. — Y. Z. Beyzadoğlu, *Divriki ağzı* [Türkiyat Enstitüsünde]
 Uzk. — Aysel Orhon, *Uzunköprü ağzı* [Türkiyat Enstitüsünde]

İlerleyici Benzeşme

I. *Komşu sesler arasında.*

dl > dd

Oddamağ [Ter. C. V. 225] <odlamak 'ateşlemek, yakmak, tuşturmak'; *daddı* [id.] <dadlı <tadlı >tatlı.

1) *ld > ll*

allat-[Doğu ill. C. III. 232] <aldat-; *allan*-[id] <aldan-; *ollumu* [Mam. Som- K. 74] <oldu mu?

2) *lv > ll*

sellü [Siv. R. I. 21, 10] <selvü <selvi.

3) *ly > ll*

paskalle [Uzk.] <*paskalya*

1) *mb* > *mm*

didim—*men* [Küt. Uş K. 72] <*didim*—*ben*

2) *mn* > *mm*

yumma [Ant. C. IV. 314] <*yumna* 'aile'.

3) *mv* > *mm*

Daha fazla sandhi durumunda rastlanır: *öldüm*—*makıt* [Kow. 40] <*öldüyüm vakit*; *selam*—*mirdim* [id.] <*selam verdim*; *işim*—*mā* [İz. K. 72] <*işim var*.

1) *nd* > *nn*

genni [Kil. C. V. 286] <*kendi*; *onnan* [Siv. R. I. 10] <*ondan*; *yanınnan* [Kas. C. III. 10, 23] <*yanından*; *sennen* [Man. Alş. K. 73] <*senden*

2) *nl* > *nn*

Oldukça bol ve yaygındır. Bilhassa sonu *-n* ile biten sözlerde: *-lar*, *-ler*, *-lık*, *-lik*, *-lı*, *-li*, *-la*, *-le* ekleri *-nar*, *-ner*, *-nik*, *-nik*, *-nu*, *-ni*, *-na*, *ne* olurlar: *dumannarda* [Siv. R. I. 18, 9] <*dumanlarda*; *gannar* [Div.] <*kanlar*; *yorgunnukdan* [Uzk.] <*yorgunlukdan*; *ikindinne* [Den. K. 74] <*ikidinle*; *serinnet*- [Kar. E. 87] <*serinlet*-.

1) *ñn*-*ñn*.

çañna- [Kil. C. VI. 270] <*çañla*-; *añna*- [Kar. E. 87] <*añla*-

2) *ñl* > *ññ*

goññüme (Kon. Kow. § 40) <*göñlüme*.

3) *ñm* > *ññ*

yazdıñ-ñü (İz. Ber. K. 74) >*yazdıñ-mü*.

4) *ñr* > *ñn*

tañnu [Niğ. C. VIII. 259] <*tañrı*; *soñna* [Mal. C. VI. 305] <*soñra*

5) *ñy* > *ñn*

düñnā [Den. Tav. K. 74] <*dünya*.

ph > *pp*

şüppe [Kar. E. 87] <*şüphe*.

rl > *rr*

dirrik [Ter. C. V. 228] <*dirlik* 'canlılık, bostan'; *canavarrá* [İsp. C. II. 65] <*canavarlar*; *gätmerri* [Kon. G. 66, 24] <*katmerli*

1) *sl* > *ss*

sessenmedi [Yoz. R. II. 78, 1] <*seslenmedi*.

2) *st* > *ss*

yassı [Bal. C. I. 212] <yastı; üssündeki [Bal.] <üstündeki.

şy > şş

eşşâ [Uzk.] <eşya.

1) td > tt

sattıh [Siv. R. I. 10] <satdı; cennette [R. I. 12] <cennetde.

2) tl > tt

Bittiz [Ah. C. IX. 224] <Bitlis; guttîh [Siv. C. V. 237] <kıtlık;
otta- [Kars. C. III. 270] <otla-; hasatta- [Ter. C. V. 243] <hasatla-
'kolaylaşmak, hafiflemek'.

II. Komşu olmıyan sesler arasında

ç-c > ç-ç

aççağ [Çan. C. IV. 201] <açacak.

l-r > l-l

çalı ~ çılplı [Kar. E. 88] <çalı çırplı.

1) m-n > m-m

mêşim [Raz. E. 38] <mêşin

2) m-v > m-m

merdimen <merdiven

n-l > n-n

nêynerem [Erc. C. IX. 41, 21] <ne êylerim.

ş-s > ş-ş

şemşiye [Uzk.] <şemsiye

III. Yarım benzeşme [kısımî]

hz > hs

mehsun [Kar. E. 87] <mahzun

ğb > ğm

bağman [Ayr. C. III. 233] <bağban

lv > lf

helfet [Tm. C. III. 259] <helvet

kv > kf

şekfa [Kar. E. 87] <şekva

1) md > mn

hanımnân [Ter. C. III. 44, 4] <hanımdan; başımnân [id. 36,
15] <başımdan.

2) ml > mn

namnu [Ord. C. VII. 336] <*namlu*; *cümne* [Kar. E.] *cümle*; *avşamna-* [Raz. E. 37] <*akşamla-*; *adamnar* [Uzk.] <*adamlar*; *üzümneri* [Uzk.] <*üzümleri*; *damna* [Bal.] <*damla*; *memneket* [Kar. E. 87] <*memleket*.

nl > *nd*

şendik [Gaz. C. VI. 307] <*şenlik*; *garandık* [Bal.] <*karanlık*.

1) *pm* > *pb*

tapbaca [Ter. C. III. 279] <*tapmaca*.

2) *pn* > *pm*

Çepmi [Bol. C. IX.,. 229] <*Çepni*

1) *sl* > *sd*

sesdedi [Ur. C. III. 275] <*sesledi*; *samandığa* [Ayr. C. III. 130, 7] <*samanlığa*; *isdatmağ* [Kak. C. III. 261] <*islatmak*.

2) *sv* > *sf*

fesfese [Kar. E. 87] <*vesfese*; *tasfir* [id] <*tasvir*.

1) *şl* > *şd*

pişmişder [Ayr. C. III. 130, 22] <*bişmişler*; *guşduğ* [Ter. C. III. 253] <*kuşluk*.

2) *şv* > *şf*

meşferet [Kar. E. 87] <*meşveret*

tl > *td*

çatdah [Kars C. III. 239] <*çatlak*; *arvatdar* [Dün. C. III. 89,8] <*arvatlar*.

zl > *zd*

özderine [Ayr. C. III. 130, 31] <*özlerine*; *gızdar* [Dün. C. III. 88, 7] <*kızlar*; *gızdin* [Ter. C. III. 49, 24] <*gızlin* 'gizli'

Gerileyici benzeşme :

I. *Komşu sersler arasında*

dc(tc) > *cc*

Hacca [Div.] <*Hadca* <*Hadıca* > *Hatce*

cz > *zz*

ezzâcı [Raz. E. 38] <*eczacı*

çs > *ss*

üs \curvearrowright *sene* [Bar. C. IX. 82,2] <*üs* \curvearrowright *sene*; *issin* [Kon. G. 38] <*içsin*.

1) *gn* > *nn*

inne [Man. Som. K. 75] <igne; *innedanlıh* [Kay. C. VIII. 247] <*ignedanlık* 'iğnelik'.

2) *gn* > *ñn*

ğañni [Den. Tav. K. 75] <*kagnı* ~ *kağni*

1) *hç* (<ğç) > *çç*

baçça [Af. Kas. Ams. C. IV. 205] <*bahça* < *bağça*; *boçça* [Bol. C. IX. 273] <*bahça* < *boğça*; *baççı* [Muğ. K. 75] <*bağçı*.

2) *hk* > *kk*

mekkeme [Kar. E. 88] <*mahkeme*

3) *hm* > *mm*

Ammad—*ā* [Ay. Karc. K. 75] <*Ahmed ağa*; *Memmed* [Siv. C. V. 24, 9] <*Mehmed*.

4) *hp* > *pp*

seppe [Bol. C. IX.] <*sehpa*

5) *ht* > *tt*

ittiyaç [Ord. C. VII. 5, 2] <*ihitiyaç*; *enetter* [Tok. C. V. 230] ~ *anattar* [Ord. Gir. C. VII. 306] <*anahtar*; *mettap* [Af. C. I. 190] <*mehtap*; *tatta* [Ord. C. VII. 347] <*tahta*.

6) *hz* > *zz*

şezzāde [Raz. E. 38] <*şehzāde*

1) *ks* > *ss*

yüssek [Çan. C. IV. 267] <*yüksek*; *yüssük* [Esk. Bol. IX. 287] <*yüksük*.

2) *kt* > *dd*

meddabiña [Ay. Karc. K. 75] ~ *metdebe* [Den. Tav. id.] <*mektebine*

3) *kt* > *tt*

mettep [Merz. C. IV. 241] <*mektep*; *yütte* [Kow. § 39] <*yükte*; *mettup* [Çor. C. IV. 241.] <*mektup*

1) *ln* > *nn* ~ *ñn*

annı [Kar. E. 88; Kow. § 39] <*alnı*; *yannıs* [Var. E. 32] <*yalnız*.

2) *ls* > *ss*

ossun [Muş. C. IX. 268; R. II. 80, 13] <*olsun*; *gessin* [Kar. C. VI. 169, 1] <*gezsın*; *gırıssung* [Çor. C. III. 147, 16] <*kırılısın*; *assın* [Kow. § 39] <*alsın*.

nm > *mm*

yammış [Kon. G. 20, 23] <*yanmış*; *sem*—*mi* [Kon. Kow. § 39] *sen*—*mi*; *ayazdam*—*mi* [Kon. G. 37, 21] <*ayazdan*—*mi*.

nl > *ll*

buller [Esk. C. IX. 226] <*bunlar*; *mulla*~*molla* [Ter. C. V. 253] <far. *monla*

1) *rl* > *ll*

Çok yaygındır: *alıllar* [R. II. 68, 12] <*alırlar*; *gurullan-* [Raz. E. 36] <*gururlan-*; *sünkelle-* [Var. E. § 32] <*süngerle-*; *yëlli* [Mar. C. VI. 313] <*yërli*; *billik* [Niğ. Kay. C. VIII. 225] <*birlik*.

2) *rl* > *ll*

Bilhassa Eskişehirle [Gir. Ord. Vakf.] yöresinde yaygındır. *bağriller* [Esk.] <*bağrırlar*; *talla* [Gir. Ord. Vakf. C. VII. 345] <*tarla*; *gadallik* [Gir. Ord. C. VII. 321] <*kadarlık* [bk. EAD.].

3) *rn* > *nn*

gunnaz [Ord. C. VII. 325] <*kurnaz*; *dınnak* [Gir. Ord. C. VII. 316] <*dırnak* <*tırnak*; *Hidinnebi* [R. 263, 1] <*Hıdırnebi*.

4) *rm* > *nn*

bannağ~*bannağ* [Kay. Yoz. C. VIII. 224] <*parmak*.

5) *rs* > *ss*

vassan [Kon. G. 18, 1] <*varsan*; *bis*~*sıra* [İz. K. 75] <*bir*~*sıra*

6) *rt* > *tt*

bittā [Raz. E. 38] <*bir taha* (<daha).

sc > *çç*

meççit [Af. C. I. 189] <*mescit*; *ıççak* [Saf. C. IX. 259] <*ıscak* <*ıscak*.

şs > *ss*

düsse [İsp. C. II. 64] <*düşse*.

1) *tb* > *bb*

rübbe [Kar. E. 88] <*rütbe*.

2) *tç* > *çç*

nöbeççi [Bal.] <*nöbetçi*; *Haççe* [Raz. E. 38] <*Hatça* <*Hatice*; *évlaççıklarım* [Uzk.] <*évlatçıklarım*.

3) *ts* > *ss*

yassı [Ah. C. IX. 285] <*yatsı*; *tüssü* [Div.] <*tütsü*; *ëssin* [Div.] <*ëtsin*; *gissin* [Esk.] <*gitsin*.

1) *yl* > *ll*

ëlleyif [Ter. C. III. 35, 10] <*ëyleyip*

2) *ys* > *nn*

nişannısınnan [Man. Som. K. 75] <*nişanlısıynan*; *elbisesinnen* [Af. Din. id] <*elbisesiynen*.

3) *yş* > *şş*

Aşşe [Uzk.] < *Ayşe*.

4) *yv* > *vv*

évvāh [Raz. E. 38] < *éyvāh*; *évva* [Uzk.] < *éyvah*.

1) *zm* > *mm*

olmammı [Kon. G. 60, 10] < *olmaz-mı*; *yağmammı* [Kow. § 39] < *yağmaz-mı*.

2) *zs* > *ss*

tussuz [Uzk.] < *tuzsuz*; *olmassa* [Esk. EAD. 33] < *olmazsa*; *gassınnar* [Bur. Kow. § 39] < *kazsınlar*.

'*t*' > *tt*

mütteber [Kar. E. 88] < *mü'teber*.

II. Komşu olmayan sesler arasında :

d-t > *t-t*

tefter [Uzk.] < *defter*.

ğ-y > *y-y*

buydêy [Uzk.] < *buğday*.

h-k > *k-k*

akmak [Kar. E. 88] < *ahmak*.

l-r > *r-r*

dirber [Kar. E. 88] < *dilber*.

m-n > *n-n*

nêşin [Raz. E. 38] < *mêşin*

m-v > *v-v*

verdiven [Kar. E. 88] < *merdiven*.

n-m > *m-m*

mizam [Kar. E. 88] < *nizam*

r-l > *l-l*

lâle [Raz. E. 38] < *rahle*; *çılçıplak* [Kar. E. 88] < *çırçıplak*.

t-d > *d-d*

dadına [Uzk.] < *tadına*.

y-r > *r-r*

pêrgamber [Kar. E. 88] < *pêygamber*; *berhaber* [id.] < *bêyhaber* < *bihaber*.

III. Yarı benzeşme :

fz > *vf*

hıvz [Kar. E. 88] < *hıfz*.

1) *md* > *nd*

şindi [Ah. Erc. C. IX. 278] < *şimdi*; *cemdek* [Van. C.IX. 227] > *cemdek*.

2) *mk* > *nk* (*ñk*)

münkün [Kar. E. 88] < *mümkün*.

1) *nb* > *mb*

ombir [Kars] < *onbir*; *tembih* [Kar. E. 88] < *tenbih*; *tömbelek* [Gir. C. VII. 349] < *dünbelek*; *vember* [Akç. C. VII. 352] < *minber*; *hambar* [Gir. Ord. C. VII. 327] < *anbar*.

2) *nf* > *mf*

memfaat [Kar. E. 88] < *menfaat*; *gelemfil* [Mar. C. VII. 283] < *karanfil*.

3) *nv* > *mv*

mimval [Kar. E. 88] < *minval*.

şc > *çc*

yavaçca [Kars] < *yavaşca* > *yavaşca*.

vh > *fh*

efhal [Kar. E. 98] < *evhal* < *ahval*.

zk > *sk*

teskire [Kar. E. 88] < *tezkire*.

zk > *sk*

ırışk [Kar. E. 88] < *ırızk* < *rızk* > *rışk* [Raz. E. 38].